

Adam Lityński

Kartka z dziejów administracji spraw wewnętrznych RSFRR: na drodze do dekretu z 6 lutego 1922 r.

Uwagi wstępne

Zgodnie z teorią Marksa państwo miało obumrzeć wkrótce po ostatecznym zwycięstwie rewolucji proletariackiej; tylko gospodarka miała być poddana totalnej scentralizowanej regulacji¹. Jeszcze wyraźniej wydawał się to stwierdzać Engels. Lenin cytował Engelsa: „Proletariat obejmuje władzę państwową i zamienia środki produkcji najpierw we własność państwową. Tym samym jednak znosi on sam siebie jako proletariat, znosi wszystkie różnice klasowe i przeciwieństwa klasowe, a zatem i państwo jako państwo”². Zanim jeszcze Lenin napisał (1917) swoją główną pracę w tym zakresie³ – *Państwo i rewolucja*, w której interpretował i reinterpretował

¹ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie – brozwoj – rozkład*, Londyn 1988, s. 213.

² W. Lenin, *Państwo a rewolucja*, [w:] idem, *Dzieła wszystkie*, Warszawa 1987, t. 33, s. 15.

³ Andrzej Walicki bardzo pozytywnie wyraża się o tej broszurze. Pozostając z uznaniem dla głębokich analiz A. Walickiego, w tym przypadku jednakże nie mogę się z Nim zgodzić. Zgoda, że jest to podstawowy tekst z zakresu komunistycznej teorii państwa, ale to tylko świadczy o braku lepszego opracowania. Zob. A. Walicki, *Rewolucja Październikowa jako projekt komunistyczny*, [w:] *Totalitaryzmy XX wieku. Idee, instytucje, interpretacje*, red. W. Kozub-Ciemroniewicz, H. Kowalska-Stus, B. Szlachta, M. Kiwior-Filo, Kraków 2010, s. 125.

Marksa, pierwszy rosyjski marksista, ojciec marksizmu rosyjskiego Jerzy (Georgij) Walentynowicz Plechanow⁴ (1856–1918) przyjmował od Marksa i zwłaszcza od Engelsa myśl⁵, że prawo to instrument dominacji klasowej. Nie inaczej na państwo i prawo zapatrywał się Włodzimierz Ilicz Uljanow-Lenin, chociaż poza tym właściwie wszystko go od Plechanowa dzieliło.

Marks uważał, że państwo burżuazyjne zostanie zniszczone aktem przemocy rewolucyjnej, ale w okresie likwidowania resztek oporu wyzyskiwaczy przez proletariatu musi on rozporządzać w tym celu własnym aparatem ucisku: „będzie to okres dyktatury proletariatu, w którym przemoc – nie maskowana żadnym frazesem – służyć będzie proletariatowi jako instrument wiodący ku likwidacji klas w ogólności”⁶. Należy wiedzieć i warto pamiętać, że na kilka miesięcy przed bolszewickim październikowym zamachem stanu w 1917 r. – w kwietniu 1917 r. – Lenin napisał tzw. tezy kwietniowe, w których stwierdzał, że po rewolucji proletariackiej nie będzie wojska ani policji (uzbrojony będzie cały lud)⁷.

⁴ Jak pisał Andrzej Walicki, Plechanow akcentował przy tym, że marksizm „był punktem szczytowym dziewiętnastowiecznej krytyki abstrakcyjnego racjonalizmu Oświecenia, z jego wiarą w prawa natury i racjonalną legislację. Marksizm to naukowa forma dialektycznego historyzmu, równie bezlitosna w odsłanianiu klasowej treści burżuazyjnych iluzji, jak w okazywaniu ahistorycznego i nienaukowego charakteru socjalistycznych utopii. Jako taki nie może on oczywiście bronić autonomicznej wartości prawa”. A. Walicki, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, tłum. J. Stawiński, tłumaczenie przejrzał autor, Warszawa 1995, s. 96; zob. też C.J. Friedrich, Z.K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge 1956, s. 5, 76, passim.

⁵ Carl Friedrich i Zbigniew Brzezinski trafnie zwrócili uwagę, że dla ideologii obowiązującej w Związku Radzieckim biblią były myśli i dzieła Marksa i Engelsa, podczas gdy we Włoszech i w Niemczech ideologię formułował lider partii. C.J. Friedrich, Z.K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship*, s. 10.

⁶ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu...*, s. 303.

⁷ W. Lenin, *O zadaniach proletariatu w obecnej rewolucji*. (Tezy kwietniowe; 7 kwietnia 1917), [w:] W. Lenin, *Dzieła wybrane*, Warszawa 1978, t. 2, s. 209, r.; zob. też W.I. Lenin, *Rewolucja u bram. Pisma wybrane z roku 1917*, oprac. S. Žižek, przedm. S. Sierakowski, tłum. J. Kutyla, Kraków 2006, s. 126.

Powołanie organu dyktatury proletariatu

Po listopadowym bolszewickim zamachu stanu w stolicy rozmiar wewnętrznej i zewnętrznej opozycji wobec bolszewików przekroczył wyobrażenia Lenina: w Zgromadzeniu Konstytucyjnym większość zdobyli socjaliści-rewolucjoniści (eserowcy); bolszewicy mieli ok. 24% miejsc. Na 19 grudnia zapowiedziano strajk pracowników państwowych. Chaos był pełny; władza bolszewików była dość nominalna i w zasadzie nie wykraczająca poza stolicę. Siły przeciwne uważały rząd bolszewicki za efemeryczny, przejściowy w absolutnym chaosie rosyjskiego państwa. W takiej sytuacji 20 (7 st. st.) grudnia 1917 r. zapadła decyzja Rady Komisarzy Ludowych o powołaniu do życia „organu dyktatury proletariatu dla ochrony bezpieczeństwa państwowego Republiki Radzieckiej”. Otrzymał on nazwę: Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kонтрrewolucją, Spekulacją i Przestępstwami (od sierpnia 1918 r.: Wszechrosyjska...) (*Чрезвычайная Комиссия по Борьбе с Контрреволюцией, Спекуляцией и Преступлениями*⁸ = *Czerezwyczajnaja komisja po bor'bie s kontrrewolucyjiej, Spekuljaciej i Priestuplenijami*): *czerezwyczajka*, krócej: *czeka*. Badacz zagadnienia, historyk prawa, stwierdza, że formalnie powołanie Czeki „nie zostało dokonane żadnym aktem normatywnym”, a o fakcie wiemy tylko z notatki z posiedzenia Rady Komisarzy Ludowych z 20 grudnia 1917 r. Powołanie Czeki nie zostało również podane do wiadomości publicznej⁹. Wiemy także z późniejszego referatu Dzierżyńskiego na posiedzeniu WCKW¹⁰.

⁸ Dokładnie taką nosiła nazwę; bywa ona w niektórych publikacjach nieco zniekształcana. Zob. dokumenty tego czasu [w:] *История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917–1954 гг. Сборник документов*. Под редакцией С.А. Голунского. Государственное издательство юридической литературы, Москва 1955, s. 64, 185.

⁹ A. Bosiacki, *Utopia – władza – prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*. Warszawa 1999, s. 189–191.

¹⁰ „Utworzenie WCzK zbiegło się z rozwiązaniem Piotrogrodzkiego Komitetu Rewolucyjnego, WCzK powstała zatem w momencie, gdy nie było organu, który by podjął walkę z kontrrewolucją, sabotażem i spekulacją.

Czeka nie wchodziła wówczas w skład żadnego komisariatu (ministerstwa). Trzeba się zgodzić z poglądem Adama Bosiackiego, że podległość Czeki w tym czasie trudno w ogóle ustalić¹¹. Wydaje się, że CzeKa podlegała wówczas bezpośrednio rządowi, czyli Radzie Komisarzy Ludowych, ale są zapatrywania, iż była osobistą policją polityczną Lenina¹². Rok później (28 października 1918 r.) jednak dekret Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego¹³ wyraźnie stanowił, że CzeKa jest organem Rady Komisarzy Ludowych (rządu) i RKL powołuje członków Komisji. Jednocześnie powiązано (luźno) Czerezwyczajkę z Ludowym Komisariatem Spraw Wewnętrznych (NKWD) oraz Ludowym Komisariatem Sprawiedliwości (NKJ). Za deklaracją, że CzeKa ma „ściśle” współpracować z NKWD i NKJ poszedł przepis, iż przewodniczący Czeki zostaje włączony do kolegium NKWD, a przedstawiciele NKWD i NKJ delegowani są do Czeki. Nie było tu jednak żadnego podporządkowania, lecz współpraca. Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem znaczeniem swoim odpowiadała komisariatom ludowym¹⁴. W terenie dekret przewidywał lokalne komisje powoływane przez rady albo ich komitety wykonawcze; lokalne komitety wykonawcze powoływać miały członków lokalnych komisji, ale zatwierdzać kandydaturę miała centralna Nadzwyczajna Komisja. Organy wyższe mogły delegować do organu niższego swojego przedstawiciela, nie wiadomo jednak, czy na stałe, czy tylko doraźnie dla konkretnej sprawy. Postanowienia lokalnych komisji mogły być uchylane albo zmieniane przez organ wyższy¹⁵.

Uchwałą Rady Komisarzy Ludowych z dnia 7 (20 – A.L.) grudnia 1917 r. zostało zatwierdzone Kolegium WCzK do bezwzględnej walki z kontrrewolucją”. F. Dzierżyński, *Pisma wybrane*, Warszawa 1951, s. 227.

¹¹ A. Bosiacki, *Utopia – władza – prawo*, s. 188.

¹² Z literatury zachodniej przytacza Adam Bosiacki, *Utopia – władza – prawo*, s. 188.

¹³ Tekst w: *История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917–1954 гг. Сборник документов*, s. 64.

¹⁴ A. Witkowicz, *Wokół terroru białego i czerwonego 1917–1923*, Warszawa 2008, s. 183.

¹⁵ *История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу*

Dnia 20 grudnia stał się świętem organów bezpieczeństwa.

Kierownictwo Czeki w znacznym stopniu było nierosyjskie. Polskiego pochodzenia był m.in. twórca i pierwszy jej szef, legenda radzieckiej bezpieki Feliks Edmundowicz Dzierżyński.

Kompetencje

Rada Komisarzy Ludowych określiła zadania Czeki początkowo bardzo ogólnikowo. Były to trzy zadania specjalne:

- a) śledzenie i likwidacja na terenie Rosji wszelkich usiłowań oraz działań kontrrewolucyjnych i sabotażowych, bez względu na to, kto by je prowadził,
- b) prowadzenie wstępnych dochodzeń,
- c) oddawanie pod sąd trybunałów rewolucyjnych wszelkich kontrrewolucjonistów i sabotażystów¹⁶.

Orężem, w jaki RKL wyposażyła 20 grudnia 1917 r. Czekę, były: konfiskata majątku, wysiedlenie, pozbawienie kartek żywnościowych, publikacja list wrogów ludu itp. Czeką początkowo nie miała formalnych uprawnień do wykonywania egzekucji, niemniej jednak je wykonywała. Główną bronią stał się bowiem terror. Kiedy po przejściowym zerwaniu rokowań pokojowych z Niemcami w Brześciu Litewskim, w lutym 1918 r. wojska niemieckie zaatakowały i zbliżyły się do stolicy Rosji, w dramatycznej sytuacji Czeką otrzymała od RKL polecenie tropienia wrogów rewolucji¹⁷ i likwidowania ich bez litości na miejscu ujęcia. Ustanowiono (24 lutego 1918 r.) osławione *trojki*, pełniące rolę sądów doraźnych, niezależnie od wcześniej powołanych trybunałów rewolucyjnych. Na porządku dziennym wykonywano egzekucje, mimo formalnego zniesienia kary

и организации суда и прокуратуры 1917–1954 гг. Сборник документов, s. 64.

¹⁶ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991 czyli historia wszechwzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. Krótki kurs, Warszawa 2010, s. 326.

¹⁷ V. Terebilov, *The Soviet Court*, Moscow 1973, s. 15.

śmierci podczas rewolucji lutowej oraz na zjeździe rad dwa dni po objęciu przez bolszewików steru rządów¹⁸.

Dwudziestoletni lewicowy eserowiec Jakow Blumkin został pierwszym naczelnikiem sekcji kontrwywiadu Czeki; był on prawdopodobnie najmłodszym szefem sekcji w historii tych organów radzieckich. Właśnie Blumkin wraz z drugim w Czeka pracującym lewicowym eserowcem (Nikołajem Andriejewem) dokonali 6 lipca 1918 r. skutecznego zamachu na ambasadora Niemiec hrabiego Wilhelma Mirbacha. Celem zamachu było przekreślenie upokarzającego Rosję traktatu brzeskiego, powszechnie krytykowanego nie tylko przez eserowców. Wycofanie się z traktatu z Niemcami musiałyby spowodować atak wojsk niemieckich, a tego rząd bolszewicki oczywiście nie byłby w stanie wytrzymać i upadłby. Eserowcy, jako mający największe poparcie w społeczeństwie, mieliby otwartą drogę do objęcia władzy. Lewicowi eserowcy, przejściowo współtworzący z bolszewikami rząd, w ten sposób przyłączyli się do reszty partii socjalistów-rewolucjonistów, do tych ostatnich zaś przyłączył się już uprzednio Korpus Czechosłowacki¹⁹. Zabójstwo ambasadora niemieckiego, które musiało się stać głośne, i to nawet w skali światowej, miało być sygnałem do powszechnego podjęcia działań obalania władzy bolszewików. Dzierżyński został przez buntowni-

¹⁸ *Об отмене смертной казни. СУ РСФСР 1917, N 1, ст 4.*

¹⁹ Korpus Czechosłowacki w Rosji – z jeńców austro-węgierskich narodowości czeskiej i słowackiej utworzono liczący 50–60 tysięcy żołnierzy korpus, który Ententa uznała za część swoich sił zbrojnych; przy korpusie działało przedstawicielstwo Czechosłowackiej Rady Narodowej. W lutym 1918 r. dowództwo korpusu zawarło z bolszewikami porozumienie o ewakuacji jednostek korpusu przez Syberię i Daleki Wschód na front francuski (na kierunku zachodnim blisko były wojska niemieckie). Podczas transportu kolejowego dochodziło do incydentów; w kwietniu 1918 r. bolszewicy załadali rozbrojenia korpusu; w maju 1918 r. korpus opanował rejon Czelabińska (co niektórzy badacze chcą uważać za początek rosyjskiej wojny domowej); walki toczyły się wzdłuż całej magistrali kolejowej; 8 VI 1918 r. korpus wkroczył do Samary; 29 VI 1918 r. pierwsze eszelony były we Władywostoku; 6–7 VIII 1918 r. korpus zajął Kazań, gdzie zdobyto narodowy skarbiec rosyjski (ok. 700 mln rubli w złocie); dowódcy korpusu stanęli na czele oddziałów podporządkowanych admirałowi Aleksandrowi Kołczakowi; w 1920 r. korpus opuścił Rosję.

ków aresztowany. Powstańcy zajęli wiele gmachów publicznych, w tym urząd telegraficzny, skąd wysyłali wiadomości o przejęciu władzy. Jakow Peters, jeden z najbliższych współpracowników Dzierżyńskiego, podstępem wyprowadził część sił eserowców z Łubianki, a następnie zdobył Łubiankę szturmem. Wydarzenie to mogło zakończyć byt Czeki. Dzierżyński podał się (8 lipca 1918 r.) do dymisji. Przeprowadzono czystkę w Czeka. Dymisja nie została przyjęta i Dzierżyński wrócił (22 sierpnia 1918 r.) na stanowisko przewodniczącego. Szef Czeki oświadczył wówczas: „Obstajemy przy zorganizowanym terrorze; jest on podczas rewolucji absolutnie konieczny. Walczymy terrorem przeciwko wrogom rządu sowieckiego, aby wytepić zbrodnie wraz z korzeniami [...]. Czeka nie jest trybunałem. Czeka jest obrońcą rewolucji, tak samo, jak Czerwona Armia. I podobnie jak Czerwona Armia, która w warunkach wojny domowej nie może zastanawiać się nad tym, czy nie wyrządza krzywd jednostkom i której jedyną myślą przewodnią winno być zwycięstwo rewolucji nad burżuazją – podobnie obowiązkiem Czeki jest bronić rewolucji i niszczyć wroga, nawet wówczas, gdyby miecz jej miał przypadkowo uderzyć w niewinnych”²⁰. Czeka wzmogła terror i fizyczną likwidację wszelkiej dotychczas legalnej opozycji. W połowie lipca 1918 r. bolszewicy (Lenin, Swierdłow) zlecieli oddziałowi łotewskich czekistów wymordowanie cara i jego rodziny, co uczyniono w nocy z 17 na 18 lipca 1918 r. w Jekatierinburgu (później: Swierdłowski). W 1988 r. odbył się uroczysty pochówek odnalezionych szczątków. W sierpniu 1918 r. zaczęto organizować pierwsze łagry, z podziałem na obozy przymusowej pracy i obozy koncentracyjne²¹.

Na terror Czeki eserowcy odpowiedzieli kontrterrorem. W dniu 30 sierpnia 1918 r. młody poeta Leonid Kannengicer zamordował szefa piotrogrodzkiej Czeki – Mojsieja S. Urickiego, zaś Fania Kapłan dokonała zamachu na Lenina²². Zamachy prawdopodobnie nie były

²⁰ Cyt. za: B. Lewickij, *Terror i rewolucja*, tłum A. Palicki. Przedruk drugiego obiegu z Biblioteki Kultury 1965, t. CXIII, Profil, Wrocław 1990, s. 23.

²¹ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991*, s. 329.

²² Szczegóły sprawy nie zostały wyjaśnione. Dopiero w 1995 r. prokuratura Federacji Rosyjskiej wznowiła śledztwo; wówczas wstępnie ustalono, że do Lenina miał strzelać mężczyzna i wysunięto hipotezę, że Kapłan sama

ze sobą powiązane. Wyzwoliły one falę terroru. Dnia 5 września 1918 r. RKL wydała dekret *O czerwonym terrorze*. Uchodzi on za zasadniczą cezurę wyposażenia Czeki w nieograniczone pełnomocnictwa²³. Dekret *O czerwonym terrorze* upoważniał Czekę do umieszczania „wrogów klasowych” w obozach koncentracyjnych i do rozstrzeliwania każdego, kto „brał udział w białogwardyjskich powstaniach, spiskach i organizacjach”. W dwa tygodnie później uzupełniono uprawnienia Czeki o prawo wykonywania wyroków w wypadach „ciężkich uchybień przeciwko obowiązkom służbowym”. Dekret przewidywał wzmocnienie Czeki przez wcielanie członków partii w jej szeregi. Ponadto polecał on publikować nazwiska rozstrzelanych i powody egzekucji. Później (w marcu 1920 r.) CzeKa uzyskała uprawnienie do kierowania podejrzanych na okres do 5 lat do obozów pracy przymusowej, jeżeli śledztwo „nie ujawniło dostatecznych dowodów” do pojęcia postępowania sądowego. Oficjalnie proklamowany „czerwony terror” polegał m.in. na masowym braniu zakładników i zbiorowych egzekucjach, do czego zostały jeszcze we wrześniu 1918 r. upoważnione jednostki Czeki. Dzierżyński szczyił się tym, że w większości przypadków upływały jedynie 24 godziny od aresztowania do wydania wyroku i egzekucji.

Sytuacja bolszewików była niemal beznadziejna. W kraju silniejsi od nich wydawali się być eserowcy, w tym lewicowi eserowcy; silni byli monarchiści. W 1918 r. (9 marca) w Murmańsku wylądowało 200 angielskich żołnierzy, a później piechota amerykańska; we Władywostoku japońska, a potem też amerykańska. Biała Armia zdobyła Archangielsk. Korpus Czechosłowacki przywódcy czechosłowaccy oddali do dyspozycji Ententy (50 tysięcy dobrze wyszkolonych i uzbrojonych żołnierzy). W sierpniu 1918 r. Anglicy zajęli Baku i z Persji wkroczyli na Zakaukazie. A przecież jeszcze Niemcy okupowali Ukrainę, Białoruś, część Zakaukazia, Krym, cały rejon bałtycki. Nie wystarczało, że CzeKa uzyskała praktycznie nieogra-

wzięła odpowiedzialność za zamach, a także że była to prowokacja resortu Dzierżyńskiego, poszukującego pretekstu do rozpętania „czerwonego terroru”. A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991*, s. 330.

²³ A. Bosiacki, *Utopia – władza – prawo*, s. 198–199.

niczone pełnomocnictwa. Fala anarchicznych, „dzikich” morderstw zalała kraj; mordowano inteligencję. Czeka wykonywała terror zdyscyplinowany. Za zamordowanie Mojsieja Urickiego rozstrzelano w Piotrogradzie 500 zakładników. Za powstanie w Jarosławiu – 400. Egzekucje przy użyciu pistoletu i karabinu nie były dość wydajne. Dzierżyński wydał rozkaz, by używano karabinów maszynowych. W Piotrogradzie wydawano tak wiele wyroków śmierci, że skazanych wiązano parami, ładowano nocami na drewniane barki, które wyprowadzano na wody Zatoki Fińskiej, za latarnię Tołbuchina, i tam zatapiano; gdy wiał zachodni wiatr – to ciała później wpływały do portu w Kronsztadzie²⁴.

Oślawione *trojki*, pełniące rolę nadzwyczajnych trybunałów (nie mylić z trybunałami rewolucyjnymi) wywoływały tak wiele skarg, również ze strony rad delegatów, że niektóre koła bolszewickie czyniły kroki, by kontrolować Czekę²⁵.

Lenin, ale prawdopodobnie także Dzierżyński, wiedzieli i obawiali się, że w rewolucyjnych warunkach łatwo utracić kontrolę nad taką instytucją jak Czeka. Tym należy tłumaczyć niezrozumiałe i sporadyczne nawroty do praworządności i rzekomego „humanitaryzmu”, które można znaleźć na papierze, w dokumentach wydawanych przez zwierzchników Czeki²⁶.

Dobicie białych armii pociągnęło za sobą, iż plenum KC uznało, że władza radziecka jest już tak silna, iż dalsze zaostrzenie czerwonego terroru jest zbyt duże. Na wniosek Lenina Rada Komisarzy Ludowych 17 stycznia 1920 r. podjęła decyzję o zniesieniu kary śmierci, ale po trzech tygodniach Lenin ujawnił mistyfikację: na konferencji Czeki (6 lutego) Lenin stwierdził, że zniesienie kary śmierci było „wygodnym środkiem politycznym”, ale karę trzeba będzie zapewne stosować w zwalczaniu „kontrrewolucyjnych organizacji i rozruchów”²⁷. Wojna radziecko-polska w 1920 r. znowu

²⁴ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991*, s. 121.

²⁵ P.H. Juviler, *Revolutionary Law and Order. Politics and Social Change in the USSR*, New York–London 1976, s. 23.

²⁶ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991*, s. 331.

²⁷ Ch. Andrew, O. Gordijewski, *KGB*, tłum. R. Brzeski, Warszawa 1997, s. 64.

skłoniła do brutalnego dławienia prawdziwych lub wymagowanych spisków. Na przełomie 1920 i 1921 r. nadal jeszcze słaba była władza bolszewików na wsi. Zwłaszcza na południowej Ukrainie. 28 lutego 1921 r. wybuchł bunt marynarzy garnizonu kronsztadzkiego²⁸, który był szokiem psychologicznym dla przywódców bolszewików i wpłynął na ustanowienie NEP-u, co proklamowano podczas X zjazdu partii w marcu 1921 r.

²⁸ 28 lutego–18 marca 1921 r. wybuchło i trwało powstanie kronsztadzkie: powstanie garnizonu twierdzy Kronsztad i marynarzy floty bałtyckiej przeciwko dyktaturze bolszewików, największe po zakończeniu głównych działań w wojnie domowej. Komunizm wojenny doprowadził do skrajnego zubożenia społeczeństwa, co było powodem licznych wybuchów, początkowo zwłaszcza na wsi, która broniła się przed rekwizycjami żywności, później także w miastach. W styczniu 1921 r. dekretem zredukowano aż o $\frac{1}{3}$ przydziały chleba, w odpowiedzi na co wybuchł strajk w całym Piotrogradzie. Nastroje buntu udzieliły się również większej części garnizonu (18 tys.) twierdzy Kronsztad (na wyspie Kotlin w Zatoce Fińskiej, niedaleko ujścia Newy) i załogom niektórych jednostek Floty Bałtyckiej; razem ok. 27 tys. marynarzy, którzy w czasie październikowego zamachu bolszewickiego stanowili podporę siły bolszewików. Eserowcy, anarchiści i mienszewicy zorganizowali protest przeciwko dominacji bolszewików: na wiecach w garnizonie uchwalono rezolucję m.in. żądającą swobód politycznych, swobody działania wszelkich partii, przeprowadzenia nowych wyborów do rad, amnestii dla więźniów politycznych, zniesienia instytucji bolszewickich komisarzy w armii i flocie. Wysłana do Piotrogradu – do tamtejszych robotników – delegacja została uwięziona. Wówczas w Kronsztadzie wybrano Tymczasowy Komitet Rewolucyjny z marynarzem Stepanem Petriczenko na czele. Do Piotrogradu przybył Trocki, by wspólnie z Kamieniem nadzorować pacyfikację powstania. Po odrzuceniu przez powstańców ultimatum bolszewicy przeprowadzili ostrzał artyleryjski twierdzy i podjęli próbę szturm, który się załamał. Ściągnięto posiłki, w sumie 50 tys. żołnierzy dowodzonych przez Michaiła Tuchaczewskiego. Po zaciętych walkach twierdza padła. Osiem tysięcy powstańców zbiegło po lodzie zatoki do Finlandii; pozostali w większości zostali rozstrzelani, część trafiła do łagrów. Uważa się, że konsekwencją powstania kronsztadzkiego było odejście Lenina od polityki gospodarczej komunizmu wojennego i przejście do NEP-u.

U progu krótkotrwałej normalizacji

Obawy, że Czeka jest instytucją, która może wymknąć się spod kontroli, artykułowane były przede wszystkim przez rady, chociaż musiały też być nieobce partii. Wszak bez partii nie mogły zostać dokonane żadne zmiany. Adam Bosiacki powołuje²⁹ krytyczne (co prawda od 1923 r.) wypowiedzi przewodniczącego *Kolegium Oskarżycieli Trybunału Rewolucyjnego przy Wszechrosyjskim Centralnym Komitecie Wykonawczym* – Nikołaja Krylenki³⁰, a postać to była wówczas ważna.

W grudniu 1921 r. na IX Wszechrosyjskim Zjeździe Rad przyjęto rezolucję w sprawie Czerezwyczajki. Po dyplomatycznej pochwalie wykonanej „bohaterskiej” roboty w dramatycznych czasach wojny domowej, po pochwalie zasług Nadzwyczajnej Komisji w walce o ochronę i umocnienie władzy zdobytej w rewolucji październikowej rezolucja nie pozostawiała złudzeń co do zmian kompetencji. „Zjazd uważa, że obecne międzynarodowe oraz wewnętrzne umocnienie władzy radzieckiej pozwala zwęzić (*сузить*) zakres działalności Wszechrosyjskiej Nadzwyczajnej Komisji i jej organów i złożyć walkę z naruszeniami prawa Radzieckich Republik na organy sądowe”³¹. W dalszej części tejże rezolucji Zjazd zobowiązywał Prezydium Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego do przygotowania projektu reorganizacji idącego w kierunku zwię-

²⁹ A. Bosiacki, *Utopia – władza – prawo*, s. 200.

³⁰ Nikołaj Wasilewicz Krylenko (1885–1937), pseudonim partyjny: towarzysz Abram; ukończył historię oraz prawo; od 1905 z bolszewikami; od listopada 1917 do marca 1918 głównodowodzący wojsk radzieckich, jeden z twórców wojskowych trybunałów rewolucyjnych, oskarżyciel w procesach politycznych lat wojny domowej, zwolennik surowych kar, „wyjątkowo odrażająca postać”, później na wielu wysokich stanowiskach, m.in. ludowego komisarza sprawiedliwości oraz prokuratora generalnego ZSRR; profesor uniwersytetu w Moskwie oraz Instytutu Czerwonej Profesury, autor ponad 80 prac z zakresu teorii prawa; w okresie wielkiej czystki entuzjastyczny zwolennik zaostżenia kursu wobec oponentów Stalina, sam został oskarżony, skazany (w 20-minutowym procesie) i rozstrzelany; zrehabilitowany w 1955 r.

³¹ О Всероссийской Чрезвычайной Комиссии. Резолюция IX Съезда Советов, опубликованная 30 декабря 1921 г. (СУ 1922, No 4, ст. 42),

żenia kompetencji (wyraźnie to zaznaczono) Nadzwyczajnej Komisji i „umocnienia zasad rewolucyjnej praworządności”. Trzeba przyznać, że dość mocno to sformułowano.

W dniu 6 lutego 1922 r. ukazał się dekret Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego „o zlikwidowaniu Wszechrosyjskiej Nadzwyczajnej Komisji i o zasadach przeprowadzania rewizji, zatrzymań i aresztowań”³². Dekret likwidował Nadzwyczajną Komisję wraz z jej jednostkami terenowymi i składał na Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych następujące obowiązki: tłumienie wystąpień kontrrewolucyjnych oraz („w tej liczbie”) bandytyzmu; ochrona przed oraz walka ze szpiegami; ochrona dróg komunikacji kolejowej i wodnej; „polityczna ochrona” granic RSFR; walka z kontrabandą i nielegalnym przekraczaniem granicy; wypełnianie innych poleceń WCKW i RKL w zakresie ochrony rewolucyjnego porządku. Dla realizacji wymienionych zadań dekret powoływał przy NKWD RSFR – Państwowy Zarząd Polityczny – GPU (Государственное Политическое Управление – Gosudarstwiennoje Politicheskoe Uprawlenije). W terenie dekretem powoływano podporządkowane GPU wydziały polityczne w republikach autonomicznych, guberniach i rejonach (область) przy odpowiednich lokalnych komitetach wykonawczych. Weteran służby w radzieckiej bezpieczeństwie i autor rewelacyjnych wspomnień, Paweł Sudopłatow konotuje, że „zgodnie z dekretem Lenina z 1922 roku GPU było głównym aparatem zbierania informacji o wszystkich warstwach radzieckiego społeczeństwa”³³.

W zakresie wymienionych poprzednio obowiązków złożonych na GPU (NKWD) organom tym dekret nadawał prawo rewizji, zatrzymań i aresztowań, ale przy zachowaniu wskazanych warunków: w ciągu 48 godzin należy uzyskać stosowną decyzję GPU; w ciągu

w: *История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917–1954 гг. Сборник документов*, s. 183.

³² *История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917–1954 гг. Сборник документов*, s. 185–186.

³³ P. Sudopłatow, *Wspomnienia niewygodnego świadka*, tłum. J. Markowski, Warszawa 1999, s. 33.

dwóch tygodni należy aresztowanemu przedstawić zarzuty; w ciągu dwóch miesięcy od aresztowania GPU albo uwalnia aresztowanego, albo w szczególnym przypadku występuje do WCKW o zgodę na przedłużenie aresztu na określony czas, albo kieruje sprawę do sądu. Nadzór nad tą częścią uprawnień i zachowania zasad przekazany został Ludowemu Komisariatowi Sprawiedliwości. Daleko idące ograniczenia GPU oraz cywilizowanie postępowania, w tym zadbanie o minimum praworządności w europejskim znaczeniu, rzuca się w oczy. Tak było na papierze, podobnie jak bardzo wiele spraw w systemie komunistycznym. „Totalne kłamstwo” (Leszek Kołakowski) zawsze było wszechobecne. Zmiany były jednak znamienne dla tamtego okresu, początków NEP-u, który mógł się wówczas wydawać początkiem wolno postępującej normalizacji stosunków w bolszewickiej Rosji. Na tej samej fali Rosja/ZSRR wprowadziła w życie w ciągu dwóch lat 1922–1923 aż siedem kodeksów.

Przy okazji warto nadmienić, że w omawianym dekrete w „uwadze” (примечание)³⁴ zastrzeżono dalsze działanie dotychczasowych wydziałów specjalnych w wojsku. Wydział Wojskowy w Czece powstał 9 października 1918 r. i przeznaczony był do zwalczania kontrrewolucji w armii. Początkowo kierował nim M.S. Kiedrow³⁵, a po pewnych reorganizacjach okresowo Dzierżyński, a następnie W.R. Mienżyński³⁶. W 1943 r., w czasie wojny, wyodrębniono

³⁴ Typowa technika kodyfikacyjna w Rosji radzieckiej i ZSRR, utrzymywana przez kilkadziesiąt lat: do przepisu dodawano niekiedy „uwagę” (примечание), która najczęściej miała charakter normatywny.

³⁵ A. Witkowicz, *Wokół terroru białego i czerwonego 1917–1923*, Warszawa 2008, s. 185.

³⁶ Wiaczesław Rudolfowicz Mienżyński (1874–1934), następca Dzierżyńskiego na stanowisku szefa OGPU; pochodził w swych głębszych korzeniach rodzinnych z polskiej rodziny szlacheckiej, ale rodzice Wiaczesława byli już Rosjanami; ojciec był nauczycielem w Petersburgu. W. Mienżyński był wysokim, szczupłym mężczyzną, noszącym staromodne binokle w złotej oprawie. W SDPRR od 1902 r., od 1903 r. wśród bolszewików. Aresztowany w 1906 r. zbiegł na Zachód. Wrócił w 1917 r. Po październiku był Komisarzem Ludowym Finansów (wbrew opinii ekspertów upaństwowił banki), konsulem w Berlinie i in. W Czece od 1919 r.; zastępcą Dzierżyńskiego został z chwilą przekształcenia Czece w GPU. W chwili skierowania go do

z NKGB (Ludowego Komisariatu Bezpieczeństwa Państwowego) tę część kontrwywiadu, która zajmowała się ochroną Armii Czerwonej (Wydział Specjalny) i podporządkowano go sztabowi generalnemu Armii Czerwonej. Przyjął on nazwę Smiersz³⁷. Szefem Smierszu został Wiktor Abakumow³⁸. W ten sposób Armia Czerwona po raz pierwszy miała podporządkowany dowództwu armii swój kontrwywiad. Smiersz został rozwiązany w marcu 1946 r., a jego obowiązki wróciły do resortu bezpieczeństwa – przejął je III Zarząd MGB (Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego). Armia miała natomiast swój odrębny wywiad wojskowy: sztabowi generalnemu Armii Czerwonej podlegało GRU – Główny Zarząd Wywiadu (*Главное Разведывательное Управление – Гłównoje Razwiedywatielnoje Uprawlenije*). GRU powstał wiosną 1920 r. w związku z wojną z Polską.

Kiedy 30 grudnia 1922 r. podpisany został układ o utworzeniu ZSRR, GPU przemianowano na OGPU – Zjednoczony Państwowy

pracy w Czece władał biegle 12 językami, a w trakcie służby dodatkowo opanował chiński, japoński, perski i turecki. Wykazywał wielkie zainteresowanie literaturą piękną, ale też chemią, fizyką, astronomią, matematyką. Jednocześnie był sadystą i osobiście rozstrzeliwał ludzi, o niewinności których był przekonany. Chorowity, cierpiał m.in. na chorobę wieńcową. W swym gabinecie na Łubiance często przyjmował gości wyciągnięty na kozetce, tłumacząc, że lekarze kazali mu leżeć. Zmarł na serce.

³⁷ Nazwa pochodzi od *смерть шпионом* – *śmierć szpionom* – „śmierć szpiegom”.

³⁸ Wiktor Siemionowicz Abakumow (1908–1954), właśc. Aba Kum, ur. w Moskwie w rodzinie robotniczej, nie otrzymał żadnego wykształcenia, w WKP(b) od 1930 r., szybko awansował w NKWD w czasie czystek stalinowskich, znany z okrucieństwa i osobistego znęcania się nad aresztantami; znany też z korupcji oraz przekraczania wszelkich granic moralnych i obyczajowych. W latach 1943–1946 szef Smiersza; aktywny współorganizator ludobójstwa dokonywanego na polskich jeńcach wojennych; w latach 1946–1951 szef MGB, generał-pułkownik, nadzorował czystkę w partiach komunistycznych krajów satelickich, m.in. osobiście nadzorował przesłuchania Laszko Rajka na Węgrzech; kierował likwidacją Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego ZSRR; odsunięty przez Stalina i aresztowany (1951); po śmierci Stalina uwolniony przez Berię, ale po aresztowaniu Berii aresztowany ponownie, osądzony i za fabrykowanie dowodów procesowych skazany na karę śmierci, rozstrzelany 19 grudnia 1954 r.

Zarząd Polityczny (*Обединённое Государственное Политическое Управление – Objedinionnoje Gosudarstwiennoje Politiczeskoje Uprawlejnije*). Wkrótce potem (6 lipca 1923 r.) OGPU wyłączono ze struktur republikańskich komisariatów spraw wewnętrznych. OGPU uzyskało status zarządu związkowego (czyli ogólnopaństwowego); podlegało bezpośrednio rządowi ZSRR, czyli Radzie Komisarzy Ludowych ZSRR. Szefem nadal był Dzierżyński. Część kompetencji Czeki przekazano sądom; OGPU miało prowadzić tylko śledztwa, a rozstrzeliwać mogło tylko bandytów ujętych na miejscu przestępstwa. Odebrano OGPU prawo zsyłania do obozów pracy na mocy decyzji administracyjnych. OGPU miało jednak prawo skazywania na banicję (tak skazany został Trocki). Formalnie dla zapewnienia praworządności, ale faktycznie dla kontynuowania nieformalnych skazań powołano „kolegium prawnicze” OGPU – (*особое совещание* = osobowe sowieszczanie = OSO).

Tymczasem widać było wyraźnie, że Lenin dobiega kresu swego życia: w maju 1922 r. miał pierwszy atak apopleksji (wylewu krwi do mózgu), a w grudniu 1922 r. dwa kolejne; w marcu 1923 r. następny atak spowodował, że Lenin był już sparaliżowany i w zasadzie pozbawiony zdolności mówienia. Zmarł wieczorem 21 stycznia 1924 r. W końcowym okresie życia Lenina rozpoczęła się już walka o władzę i następstwo po wodzu. Dzierżyński nie włączył OGPU do walki o władzę. Natomiast w cieniu Dzierżyńskiego drugi aparat OGPU, składający się wyłącznie z popleczników Stalina, budował Henryk Jagoda, zastępca Dzierżyńskiego w OGPU. Dzierżyński zmarł na atak serca 20 lipca 1926 r., bezpośrednio po przemówieniu wygłoszonym na rozszerzonym plenum KC WKP(b). Dla Stalina śmierć Dzierżyńskiego przyszła w bardzo dogodnym momencie: kończył się właśnie proces zawłaszczania schedy po Leninie. Wszelki opór przeciwko powiększaniu władzy Stalina mógł pochodzić tylko z szeregów partii. Można się było spodziewać, że Żelazny Feliks sprzeciwiłby się planom wykorzystania OGPU do neutralizacji sprzeciwów wewnątrz partii, do likwidowania przeciwników Stalina.

SUMMARY

Postcards from the history of the RSFSR internal affairs: on the way to the decree of 6 february 1922

This article is about stages of evolution of the security apparatus in Russia from the time of appointment until the establishment of the Soviet Union in 1922.

The starting point is presentation of the positions of the classics of Marxism (Marx, Engels, Plekhanov, Lenin) about the place and role of the apparatus of oppression in the state of the proletariat during the liquidation of the resistance of the exploiting class.

Then, were discussed circumstances of the establishment of the CZEKA, its structure and the place in the system of power during the first period of its operation. Much attention was devoted to the description of the conflict between the socialist-revolutionary fraction of communist party and the Bolsheviks within the Commission itself. Moreover, was presented the terror of CZEKA in the years 1918–1920, then, the causes and consequences of its liquidation in 1922.

In the ending remarks, the Author focused on the presentation of institutions, that took over roles and competences of CZEKA – the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) and the State Political Directorate (GPU). He also signaled the creation of counterintelligence, dealing with the protection of the Red Army (Smersh).

Key-words: CZEKA, the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), the State Political Directorate (GPU), Smersh